

Janusz Hochleitner

Bernhard Schmid (1872-1947) : księgozbiór prywatny ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku : próba rekonstrukcji, Waław Sieradzan, Malbork 2011 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3 (277), 634-639

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tę ośmiotomową serię uznać należy za niezmiernie potrzebną i ciekawą, utrzymaną na bardzo wysokim poziomie naukowym. Książk prof. Andrzej Kopiczko zebrał tu niezwykle obszerny materiał źródłowy, który wbrew pozorom zainteresować może zapewne nie tylko historyków, ale również wszystkie osoby żywo związane z duchowieństwem diecezji warmińskiej i zatroskane o los Kościoła. Cała seria publikacji jest niewątpliwie wypełnieniem wielkiej luki w dotychczasowej wiedzy na temat duchowieństwa diecezji warmińskiej. Ta sama konstrukcja treści zastosowana dla trzech okresów wprowadza niezbędny porządek w tak ogromnym materiale. Seria publikacji jest ukoronowaniem wieloletniej pracy i czasochłonnej kwerendy źródłowej. Zachowana przez całą ośmiotomową serię ta sama szata graficzna jest dużą zaletą estetyczną i pozwala na automatyczną rozpoznawalność serii.

Publikację należy uznać za bardzo ważną, zawierającą pełne spojrzenie na przeszłość diecezji warmińskiej i życie oraz działalność pracujących w niej duchownych.

Agnieszka Zielińska

Wiesław Sieradzan, *Bernhard Schmid (1872–1947). Księgozbiór prywatny ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku. Próba rekonstrukcji*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2011, ss. 128, il. 26, aneks źródłowy do IV rozdziału, Zusammenfassung, wykaz źródeł i literatury.

Profesor Wiesław Sieradzan zainteresował się problematyką spuścizny po Bernhardzie Schmidzie przeszło dziesięć lat temu, kiedy pracował nad edycją atlasu historycznego miasta Malborka¹. W trakcie kwerendy natknął się na znaczną liczbę książek należących do prywatnej biblioteki Schmidta. Badany księgozbiór przez kilkadziesiąt lat służył głównie historykom toruńskim, stanowił podstawę dla autora pierwszej polskiej monografii Malborka², nie był jednak przedmiotem oddzielnego zainteresowania.

Celem omawianej publikacji jest próba ustalenia liczby książek, będących w posiadaniu Schmidta do początku 1945 r. oraz charakterystyka tego księgozbioru. Kwerendą archiwalną i biblioteczną autor objął instytucje naukowe w Toruniu,

¹ *Atlas historyczny miast polskich*, t. I: *Prusy Królewskie i Warmia*, pod red. A. Czacharowskiego i R. Czai, z. 5 oprac. hist. W. Długokęcki, W. Sieradzan przy współpracy M. Mierzwińskiego, oprac. kartograficzne D. Chwialkowski, A. Noryskiewicz, W. Sieradzan, Toruń 2002.

² K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973.

Malborku, Gdańsku i Warszawie. Szczególne miejsce wyznaczył Bibliotece Instytutu Historii i Archiwistyki UMK, do której do 1950 r. spłynęło najwięcej książek Schmida. Autor przeprowadził uzupełniające kwerendy w Bibliotece Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Bibliotece Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, w Archiwach Państwowych w Gdańsku i Elblągu z siedzibą w Malborku, w Dziale Zbiorów Specjalnych oraz w magazynach Biblioteki Głównej UMK, w Książnicy Miejskiej w Toruniu oraz w dziale kartografii Biblioteki Gdańskiej PAN. Ponadto poszukiwania były prowadzone w zespole archiwum królewieckiego GSA PKB w Berlinie–Dahlem oraz Marienburger-Archiv w Hamburgu.

Autorowi udało się odnaleźć w bibliotekach oraz w rękach prywatnych około 350 książek będących częścią bogatej biblioteki Schmida (tab. I–VI). Ponad wszelką wątpliwość ustalił, że były one jego własnością, o czym świadczyły zachowane ekslibrisy, supereklibrisy, autografy, notatki oraz różnego rodzaju załączniki. Autor szacuje, że badany zbiór do 1945 r. liczył około 1500–2000 książek. W tej liczbie mogły się mieścić również książki Towarzystwa Upiększania Zamku i Zarządu Odbudowy Zamku³, które czasowo znajdowały się w gabinecie Schmida.

Nie ulega wątpliwości, że rekonstruowany księgozbiór Schmida był efektem długotrwałego, systematycznego i zaplanowanego procesu budowy nowoczesnego warsztatu badawczego, niezbędnego do jego pracy zawodowej. Warto podkreślić interdyscyplinarny charakter księgozbioru. Oprócz książek i czasopism dotyczących historii, ochrony zabytków Prus i innych krajów niemieckich, znajdowały się tam również publikacje z zakresu historii Prus, dziejów miast, ze szczególnym uwzględnieniem Malborka. Obok książek ogólnohistorycznych w języku niemieckim stosunkowo licznie były reprezentowane zbiory kartograficzne, w tym przede wszystkim plany miast.

Książka stanowi ważne opracowanie postaci samego Bernharda Schmida. Dowiadujemy się z niej o jego zainteresowaniach naukowych, wpływach środowiska rodzinnego (głównie ojca i wuja), poznajemy etapy edukacji i kariery zawodowej. Przy okazji autor kreśli profil psychologiczny Schmida – osoby skrupulatnej, dokładnej, cierplivej i systematycznej, przedkładającej karierę zawodową nad życie rodzinne, dbającej o wpływowe kontakty towarzyskie, co znacznie utrudnia ocenę jego zaangażowania w okresie sprawowania władzy przez nazistów. Wydaje się, że w ostatnim okresie życia był świadomym wykonawcą hitlerowskiej polityki historycznej – trwałego wpisywania zamku w Malborku w antysłowiański

³ Kwerendę tego zespołu prowadzi od kilku lat mgr Aleksandra Siuciak, kierownik Biblioteki Muzeum Zamkowego w Malborku.

i antypolski kontekst. Ponadto był zaangażowanym ewangelikiem oraz świadomym uczestnikiem życia towarzyskiego Malborka.

Konstrukcja pracy jest przejrzysta, logiczna i nie budzi zastrzeżeń. Obszerne tabele znacznie ułatwiają zapoznanie się z efektami naukowych poszukiwań prof. Sieradzana. Praca została podzielona na pięć rozdziałów, w pierwszym – *Stan badań i źródła do życia i dorobku naukowo-konserwatorskiego Bernharda Schmida* (ss. 11–18) – otrzymujemy krótkie omówienie dotychczasowych badań oraz zachowanych przekazów źródłowych.

Drugi rozdział – *Biografia Bernharda Schmida (1872–1947)* (ss. 19–34) – stanowi prezentację bohatera rozważań. Postać Schmida, głównego konserwatora zabytków dawnej prowincji Prus i następcy Conrada Steinbrechta na zamku malborskim, była już przedmiotem zainteresowania badaczy. To ujęcie tematu ukazuje jakby w nowym świetle postać pruskiego konserwatora⁴. Bernhard Ernst Gustaw Schmid urodził się 26 września 1872 r. w Bernburgu nad Solawą w Saksonii-Anhalt. Jego ojcem był Friedrich Wilhelm Gustaw Schmid (1826–1922), a matką Anna Ida Ernestine Julie von der Oelsnitz (1852–1918). Ocalała korespondencja oraz źródła aktowe przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku dowodzą, że Schmid był bardzo dumny ze swojego pochodzenia. Wskazuje na to także pamiętnik Schmida z lat 1907–1922, zachowany w jego aktach rodowych w archiwum gdańskim⁵. Dużo uwagi autor omawianej pracy poświęca księdze dochodów i wydatków Schmida z pierwszego dwudziestolecia XX w. Na jej podstawie można ustalić nie tylko strukturę budżetu domowego, ale także kierunki oraz koszty licznych podróży zagranicznych konserwatora. Księga ta przynosi również informacje o zakupach książek i usługach intrologatorskich.

Pasja Schmida do ciągłego dokumentowania swojego życia i pracy zawodowej, pomimo tragicznych skutków II wojny światowej, przyniosła badaczom jego bogatego życia olbrzymią ilość źródeł. Większość tych materiałów do 1945 r. znajdowała się na zamku malborskim. Później trafiła głównie do Archiwum Państwowego w Gdańsku. Przeprowadzona kwerenda pozwoliła autorowi odnaleźć wiele ważnych rękopisów przechowywanych w Bibliotece Gdańskiej PAN. Część pozostała jednak w Malborku, w tym zespół Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku w zasobie Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku⁶. Na

⁴ W ośrodku toruńskim trwają obecnie prace nad przygotowaniem do druku rozprawy doktorskiej o Bernhardzie Schmidzie, pisanej na seminarium u prof. Mariana Arszynskiego przez przedwcześnie zmarłego mgr. Roberta Paszkowskiego.

⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 10/1007/0/48–75.

⁶ Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku, Zarząd Odbudowy Zamku w Malborku, nr 206 z lat (1799) 1815–1950.

szczególną uwagę zasługuje, liczący aż 194 strony, zbiór obejmujący wykłady Schmida na temat historii sztuki, miast pruskich, zakonu krzyżackiego, zamków w Kurlandii oraz współczesnych zadań Kościoła ewangelickiego. Materiały związane z konserwatorem malborskim zawierają interesujące akta, dotyczące m.in. korespondencji Steinbrechta i Schmida z instytucjami naukowymi oraz osobami prywatnymi w sprawie dokumentacji dotyczącej zakonu krzyżackiego i zamku malborskiego z lat 1910–1939, korespondencji w sprawie odtworzenia wykazu braci zakonnych, ich herbów i danych biograficznych, materiałów do monografii wsi powiatu elbląskiego. Dokumenty te zawierają ponadto notatki Schmida na temat zwiedzanych obiektów zabytkowych i zamku malborskiego z lat 1903–1924, notatki o inskrypcjach krzyżackich zachowanych w kościołach i zamkach na terenie Prus, sprawozdanie Schmida o stanie zamków w Prusach dla namiestnika Rzeszy z 1940 r. itd.

Duże znaczenie ma wykaz posiadanych przez Schmida książek i różnych przedmiotów, datowany na rok 1900, a przechowywany w Bibliotece PAN w Gdańsku⁷ oraz korespondencja związana z badaniami genealogicznymi nad historią rodziny prowadzona w latach 1890–1903. Niezbyt liczną korespondencję konserwatora z Malborka przechowuje również Das Marienburger Archiv w Hamburgu. Ostatnio udało się odnaleźć cenny manuskrypt „Geschichte der Marienburg 1922–1945” napisany lub osobiście dyktowany przez Schmida tuż po zakończeniu II wojny światowej.

Trzeci rozdział – *Miejsca przechowywania książek Bernharda Schmida do i po 1945 r.* (ss. 35–84) – jest interesującą historią tworzenia księgozbioru oraz prezentacją poszukiwań prof. Sieradzana nad dziejami rozproszonego zbioru. Bernhard Schmid już na przełomie XIX i XX w. przystąpił do systematycznego kolekcjonowania książek. U progu XX w. gromadzony przez niego zbiór liczył 216 pozycji. Odnaleziony w Bibliotece Gdańskiej PAN rękopis, pochodzący z 1900 r., pozwala poznać nie tylko każdą pozycję z pełnym opisem bibliograficznym, ale również datę nabycia książki i jej cenę. Jakkolwiek inwentarz nosi wymienioną datę, to znajdujemy w nim również wzmianki o książkach nabytych później. Wszystkie zostały przez Schmida podzielone na prace z zakresu architektury, następnie pozycje dotyczące historii Prus i Malborka, ogólnohistoryczne, poezję oraz pozostałe.

Schmid zgromadził wartościową bibliotekę prywatną, która związana była z jego pracą zawodową nad odbudową i konserwacją obiektów zabytkowych w wielu miejscowościach na terenie Nadrenii, Brandenburgii, Pomorza, a przede

⁷ Biblioteka Gdańska PAN, Akc. nr 4405–2002.

wszystkim Prus Zachodnich i Wschodnich. Z uwagi na zakres odpowiedzialności, powierzony mu w okresie międzywojennym, rekonstruowany księgozbiór dotyczył również terenów Polski, Litwy i Kurlandii.

Analiza zgromadzonego przez Schmida księgozbioru wyraża także jego dodatkowe pasje naukowe. Nie miał wykształcenia historycznego, ale stała lektura prac syntetycznych i monograficznych, umiejętne kwerendy archiwalne (głównie Geheimes Staatsarchiv w Królewcu), wykorzystywanie drukowanych niemieckich i obcych wydawnictw źródłowych oraz prenumerata czasopism historycznych czyniły z niego bardzo dobrego znawcę historii Niemiec. Partycypacja w realizacji projektu „Die Bau- und Kunstdenkmäler” wymagała od niego stałego zainteresowania dziejami tego terytorium, zarówno poprzez zakupy książek, jak i prenumeratę regionalnych czasopism historycznych, takich jak: „Altpreussische Forschungen”, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins“ i „Monatsblätter”.

Po przejściu, po śmierci Conrada Steinbrechta, w 1923 r. obowiązków głównego konserwatora zabytków w Malborku, Schmid zamieszkał w tzw. domu Steinbrechta. Tam też znajdowała się jego biblioteka. Jeszcze przed ucieczką z Malborka w końcu stycznia 1945 r. Schmid część swoich sprzętów, w tym książek, przeniósł do Wieży Księżej. Tam też w piwnicy i na parterze ukrył swoje archiwum rodzinne. Na pozostawione księgozbiory wpływ miały zarówno ogromne zniszczenia wojenne, jak i warunki atmosferyczne na przełomie 1945 i 1946 r. Ostatecznie ocalałe zbiory malborskie trafiły licznymi transportami do Warszawy, Torunia, Fromborka i Gdańska. Akcji tej nie towarzyszyła szczegółowa dokumentacja, pozwalająca precyzyjnie określić, co i gdzie zostało zdeponowane. Jej beneficjentami było w pierwszym rządzie Muzeum Wojska Polskiego, które krótko po wojnie sprawowało pieczę nad zamkiem, a w okresie od 17 marca do listopada 1950 r. istniał nawet tzw. Oddział Nr 1 Malbork. Muzeum Wojska Polskiego. Pierwsze transporty malborskich eksponatów i książek odjechały do Warszawy już w sierpniu 1945 r. Książki w Warszawie trafiały również do Ministerstwa Kultury i Sztuki, które następnie przekazywało je dalej, ze szczególnym uwzględnieniem powstałego jeszcze przed wojną Państwowego Instytutu Historii Sztuki. Ponad 560 książek z zakresu historii i historii sztuki otrzymało ponadto Muzeum Narodowe w Warszawie. Pierwsze książki, w nieokreślonej liczbie, przewieziono we wrześniu 1946 r. również do Torunia, dla nowo otwartego uniwersytetu.

Rozdział IV – *Zainteresowania Bernharda Schmida dawną kartografią miejską* (ss. 85–103) – stanowi niejako uzupełnienie przedmiotu osobnych badań autora. Zainteresowania Schmida kartografią miast pruskich, na co wskazują za-

łączniki w ocalałych publikacjach, mogą stanowić interesujący przyczynek do przedwojennej inicjatywy stworzenia spisu wszystkich planów miast pruskich. Jego duża wiedza w tym zakresie pochodziła głównie z samodzielnych poszukiwań, zakupów antykwarycznych oraz zakupów książek zawierających reprodukcje dawnych planów.

Ostatni rozdział – *Ocena wartości naukowej księgozbioru Bernharda Schmida* (ss. 105–109) – jest równocześnie zakończeniem całej monografii. Już sama analiza dorobku naukowego i konserwatorskiego Schmida wskazuje na ogromne znaczenie tego księgozbioru. Imponująco wygląda też liczba publikacji samego Schmida (około 200 pozycji). Większość z nich ma charakter naukowy, są one związane głównie z konserwacją zabytków i szeroko rozumianą przeszłością Prus Wschodnich i Zachodnich. Jako znawca historii zamku malborskiego Schmid napisał wiele prac popularnonaukowych, często wygłaszał odczyty⁸.

Publikacja ta znacznie przybliży postać stosunkowo mało znanego konserwatora. Zwłaszcza w okresie podejmowanych obecnie licznych działań konserwatorskich w obiektach pokrzyżackich możemy dostrzec wkład tego badacza. Warto odnotować, że prof. Sieradzan wskazuje na jego osobiste kontakty z konserwatorami warmińskimi, głównie z ks. Eugeniuszem Brachvogelem. Warto było ten wątek rozwinąć⁹, gdyż wydaje się, iż obaj reprezentowali podobną filozofię w koordynowanych przez siebie pracach konserwatorskich. W literaturze specjalistycznej nie udało się odnaleźć cech charakteryzujących ówczesną niemiecką szkołę konserwatorską. Dlatego określanie Schmida jako wybitnego przedstawiciela tzw. restauracji scjentyistycznej (1882–1945) za dużo nie mówi. Może należałoby to zagadnienie rozwinąć, zwłaszcza w zakresie terminu, który ma raczej charakter opisowy, co wcześniej autor omawianej książki na wielu przykładach zilustrował.

Janusz Hochleitner

⁸ Oprócz artykułów w prasie codziennej warto wymienić: B. Schmid, *Die Marienburg*, (3. Aufl.), Marienburg–Danzig 1941; idem, *Führer durch das Schloß Marienburg in Preußen*, (3. Aufl.), Berlin 1934; idem, *Einführung*, w: *Marienburg in schönen Bildern: Schloss und Stadt*, Danzig 1943.

⁹ Por. biogram – A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 20003, ss. 34–35.